

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

ОМЕЛЬЧУК ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 37 (091) (477)

**РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ВОЛИНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

13.00.01 — загальна педагогіка та історія педагогіки

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

КИЇВ-2002

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник - доктор педагогічних наук, професор

Вовк Людмила Петрівна, Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова,
завідувач кафедри теорії та історії педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України

Кузь Володимир Григорович, Уманський
державний педагогічний університет
імені П.Г.Тичини;

кандидат педагогічних наук, старший науковий
співробітник **Бондар Людмила Семенівна**,
Інститут педагогіки, провідний науковий
співробітник лабораторії історії педагогіки.

Провідна установа: Луганський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, кафедра педагогіки, Міністерство освіти і науки України, м. Луганськ.

Захист відбудеться “21” березня 2002 р. о 16³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.053.01 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий “14” лютого 2002 р.

**Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради**

Ю.О. Приходько.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність дослідження. Наріжним каменем державотворчих процесів в Україні стало створення національної системи освіти. Розв'язання цієї проблеми актуалізувало потребу ретроспективного аналізу історико-педагогічних явищ, об'єктивного опрацювання, переосмислення та висвітлення, з метою усвідомлення їх сутності, розгляду позитивного досвіду минулого у контексті сучасних культурно-освітніх змін. Йдеться про дослідження історії української освіти і педагогічної думки з урахуванням пріоритетів їх розвитку у різних регіонах країни, зокрема як інституціональних так і персоніологічних.

Загальні та особливо-генералізовані тенденції розвитку освіти в Україні, конкретне, регіонально-об'єктивне підґрунтя історії освіти та педагогічної думки складають їх канву і визначальні пріоритети. А синхронність соціо-культурного розвитку, геополітична різновекторність регіонів України сприяли становленню відповідних особливостей історико- педагогічного процесу.

Особливе місце в цьому процесі відіграє Волинь, що обумовлено специфічними умовами розвитку регіону. На Волині вперше в Україні були закладені основи для реалізації національно-освітньої системи. Цьому сприяло, зокрема, становлення та розвиток Острозької слов'яно-греко-латинської і Луцької шкіл. Значну роль у запровадженні освіти відіграло духовенство, яке не лише створило мережу духовно-освітніх закладів, але й, певною мірою, визначило моральних характер світської освіти.

Проте зміни політичного та культурологічного характеру (повна пропольська гегемонія в управлінні освітніми закладами, російсько-польська боротьба за панування у сфері освіти, інтенсивна русифікація волинського шкільництва) неоднозначно позначилися на реалізації національно-освітньої ідеї, стримували освіту представників українського етносу.

Впродовж другої половини XIX – початку XX століття попри всі перешкоди, зокрема посилення централізованого імперського управління, деструктивні заборонні процеси, на Волині створюються перші українські інституції, визначаються яскраві постаті в галузі світської та духовної освіти. Духовно-освітні заклади набувають як релігійного статусу, так і світського характеру. Створюється система жіночої освіти. Через зміст освіти реалізується успадкована регіоном полікультурність, поліфонізм виховних імперативів, інтеграція національних, загальноосвітніх, морально-духовних показників.

У дисертаційному дослідженні актуалізуються визначальні тенденції історії освіти і педагогічної думки, національно-освітні пріоритети Волині, вплив громадянських, духовних, національних чинників на зміст і характер діяльності закладів освіти.

Ступінь наукової розробки теми. Загальні аспекти розвитку освіти в Україні, що репрезентують подібність, органічну єдність регіонів, висвітлюються в історичних працях визначних українців різних епох: М.Грушевського, П.Голубенка, М.Драгоманова, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, М.Костомарова, Е.Маланюка, І.Огієнка, О.Субтельного, Г.Хоткевича та інших.

Систематизовані праці з проблем розвитку освіти у Волинському регіоні починають з'являтися в кінці ХІХ століття. П.Батюшков, А.Дублянський, О.Лінроді, М.Переверзев, М.Теодорович та інші вивчають окремі аспекти освіти, історію навчальних закладів. Висвітлюється організація і започаткування діяльності Рівненської гімназії, історія створення Волинської духовної семінарії, просвітницька діяльність князів Любомирських, характеризується меценатство польських діячів А.Чарторийського і Т.Чацького. Хоча, слід зважати, що публікації зазначених авторів започаткували лише описово-інформаційний характер вивчення освіти регіону.

Другий період можна визначити серединою ХХ століття. Для нього характерні ідеологізовані оцінки розвитку освіти на Волині. У радянських історичних дослідженнях цього часу визначаються загальні тенденції розвитку освіти на Волині (В.Борисенко, Є.Дзюба, Р.Оксенюк). Історико-педагогічні явища досліджені цими вченими не забезпечені належною об'єктивністю, оскільки вони вивчались за умов парадигми, котра не враховувала національно-освітні і морально-духовні імперативи. Стан освіти у Волинській губернії, порівняно з іншими регіонами України, у працях дослідників радянського періоду проаналізований на рівні кількісних статистичних показників. Поза увагою вчених залишилися проблеми національних пріоритетів освіти, діяльності духовно-освітніх закладів, організаційно-педагогічна діяльність представників інтелігенції і духовенства.

Не допускався розгляд можливої інтеграції науково-освітнього і морально-духовного імперативу в змісті шкільної освіти. Увагою дослідників були обійдені яскраві персоналії, котрі визначали прогресивність, демократичність освіти регіону.

Дослідження полягає у всебічному об'єктивному, альтернативному розкритті чинників, які впливали на розвиток освіти Волинського регіону. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлюються у роботах П.Андрухова, Г.Бухала, М.Киричука, Г.Магнера, М.Моліса, Б.Савчука, А.Ткачука, Г.Чернихівського та інших. Вивчали розвиток

народної освіти на Волині та інших суміжних регіонів О. Велемець, Т.Джаман, І. Гаврищак, Н.Рудницька, Н.Сейко. Зокрема, Т.Джаман зупиняється на питаннях, які стосуються соціально-політичних умов розвитку народної освіти Волині. В роботі цього автора лише фрагментарно аналізується діяльність освітніх діячів, навчальних закладів, не розкрита значущість духовенства у розвитку освіти.

Для теоретичного осмислення обраної нами теми, шляхів її дослідження були використані фундаментальні розвідки в галузі історії українського шкільництва та педагогічної думки таких авторів: М.Барна, Л.Бондар, Л.Вовк, М.Євтуха, Я.Ісаєвича, Н.Калениченко, В.Кузя, Є.Мединського, М.Митюрова, С.Сірополка, В.Смаля, Б.Ступарика, О.Сухомлинської, Г.Філіпчука, М.Ярмаченка та інших. Розгляду проблеми сприяють праці М.Заковича. Певний внесок у вивчення обраної теми зробили волинські емігранти в Канаді – Юрій і Арсен Шумовські.

Проведений аналіз літературних джерел свідчить про те, що більшість праць присвячена висвітленню лише окремих особливостей історії освіти на Волині. Ці розвідки безсумнівно збагатили науково-інформаційну базу нашого дисертаційного дослідження. Проте серед досліджень відсутні праці системного характеру такого багатокомпонентного та суперечливого історико-педагогічного процесу, яким був розвиток освіти Волинської губернії протягом другої половини XIX – початку XX століття.

Аналіз наукових публікацій свідчить про те, що вони не розкривають проблему комплексно, через врахування освітніх і соціальних пріоритетів, а відображають лише фрагментарні ознаки явища, обраного предметом нашого дослідження. Актуальність роботи визначається відсутністю цілісної фундаментальної узагальненої роботи, присвяченої становленню і розвитку освіти на Волині другої половини XIX - початку XX століття.

Актуальність теми дисертації обумовлюється необхідністю інтенсифікації наукових пошуків особливостей розвитку освіти обраного регіону з огляду на актуалізацію завдань по створенню об'єктивної історії освіти та педагогічної думки в Україні, а також недостатнім опрацюванням та висвітленням теми з позиції системно-хронологічного підходу. Отже, викладене обумовило вибір теми **“Розвиток освіти на Волині (друга половина XIX – початок XX століття)”**.

Хронологічні межі роботи (друга половина XIX – початок XX століття) співвідносяться із соціально-історичними особливостями розвитку Волинського краю, які зумовлені активізацією російського впливу на волинське шкільництво; станом навчальних закладів, зміст і характер яких засвідчував певні позитивні зрушення у галузі освіти; громадсько-педагогічною діяльністю прогресивних представників краю,

зокрема, духовенства і культурно-освітніх діячів Волині; соціально-політичними змінами, що сприяли появі перших українських шкіл і організацій.

Межі дослідження зумовлені змінами державницького та суспільного характеру, місіонерською та культурологічною діяльністю православної церкви, особливостями становлення освіти, що їх супроводжували.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 8 від 01.03.2001 р.) та закоординована Радою з координації в АПН (протокол № 4 від 11.04.2001 р.).

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану наукових досліджень Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова з проблеми „Зміст, форми і засоби фахової підготовки вчителя” (постанова колегії Міністерства освіти і науки України і Президії Академії педагогічних наук України від 27.11.1996) і є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та історії педагогіки „Проблеми історії педагогіки і педагогічної думки України в контексті завдань підготовки вчителя”.

Мета дослідження – здійснити історико-педагогічний та культурологічний аналіз особливостей розвитку освіти і педагогічної думки на Волині.

Об'єкт дослідження - історія освіти і педагогічної думки регіонів України.

Предмет дослідження - організаційно-педагогічні умови становлення і розвитку освіти і педагогічного пошуку на Волині (друга половина XIX – початок XX століття).

Мета дослідження реалізована такими **завданнями**:

- охарактеризувати соціально-історичні та культурологічні умови, які детермінували розвиток освіти визначеного періоду;
- на основі аналізу різних підходів розкрити основні тенденції розвитку освіти у Волинській губернії;
- здійснити аналіз особливостей навчально-виховного процесу у середніх загальноосвітніх закладах;
- з'ясувати стан і особливості жіночої освіти на Волині.
- визначити місце і роль духовенства, духовних навчальних закладів у контексті загальної освітньої діяльності;
- проаналізувати громадсько-педагогічну діяльність культурно-освітніх діячів Волині;

Дослідження проводилось у три етапи протягом 1994-2000 рр.

Методологічною основою дослідження є загальні положення теорії пізнання та діалектичного розуміння суті історико-педагогічного процесу, системний підхід до вивчення педагогічних явищ, принципів гуманізму та демократизму, які при аналізі

історико-педагогічних фактів передбачають орієнтацію на загальнолюдські та національні цінності.

Методи дослідження – хронологічно-системний аналіз освітніх процесів; теоретичне узагальнення та прогностичне осмислення історико-педагогічних фактів за даними архівних фондів; вивчення історичної та педагогічної літератури, стану освіти на Волині в означений дослідженням період.

Вірогідність і наукова обґрунтованість результатів дослідження забезпечується системним підходом автора до аналізу історико-педагогічних явищ, використанням значного масиву джерел, які адекватно відображають історичну реальність, застосуванням сучасних методів наукового дослідження.

Джерелознавчу базу склали документи та матеріали Центрального державного історичного архіву України, державних архівів Волинської, Рівненської і Житомирської областей; матеріали Рівненського і Дубенського краєзнавчих музеїв; рукописні матеріали Волинської, Житомирської і Рівненської державних наукових бібліотек; Львівської науково-педагогічної бібліотеки та наукової бібліотеки імені В. Стефаника; бібліотек Волинської Духовної семінарії та Рівненського Духовного училища.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в тому, що на основі виявлених архівних, літературних, статистичних та інших джерел вперше пропонується цілісний, узагальнений розгляд історії освіти і педагогічної думки Волині другої половини XIX – початку XX століття; обґрунтовано генезу етапів освіти на Волині. Вперше здійснено систематизований аналіз впливу духовенства на розвиток освіти у регіоні. Персоніфіковане вивчення освітянсько-просвітницької діяльності духовенства спростовує поширену за радянських часів думку про негативний вплив церковних діячів на освітні процеси у регіоні. Систематизовано зміст діяльності різних типів навчальних закладів. Здійснено порівняльні характеристики процесу навчання у церковних і світських шкільних установах, які дозволити виявити шляхи інтеграції науково-освітніх та морально-духовних цінностей через зміст освіти, як основи для створення національно-гуманістичної педагогіки. У науковий обіг введено невідомі або маловідомі джерела, які репрезентують основоположні принципи розвитку освіти Волині.

Практичне значення роботи полягає у тому, що зроблені автором висновки, нові положення і фактичний матеріал збагачують джерельну базу досліджуваної проблеми, розширюють пізнавальну канву історико-педагогічної літератури. Матеріали проведеного дослідження можуть бути використані у курсах з історії педагогіки України, історії культури України, краєзнавства, роботі студентських наукових гуртків, факультативів та при проведенні позакласної виховної роботи з учнями.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Матеріали дослідження були апробовані на наукових регіональних конференціях: “Розвиток освіти і шкільної справи в Україні” (1993р.), “Біля витоків народної освіти краю” (1995р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Актуальні проблеми початкової школи та підготовки вчителів”(1998р.), “Духовенство і освіта волинського краю” (1998р.), “Психологічна культура вчителя” (1999р.), Міжнародній науковій конференції “Дубної Світ”, присвяченій 900-річчю міста Дубна (2000р.).

Результати дисертаційного дослідження впроваджено:

- у Дубенському коледжі Рівненського державного гуманітарного університету в процесі викладання дисертантом окремих тем курсів "Теорія навчання", "Теорія виховання", "Історія педагогіки", спецкурсу "Духовно-освітні традиції Волинського краю", в процесі підготовки студентами шкільного відділення курсових робіт (довідка про впровадження № 3 від 02.01.2001 р.)
- у діяльності Дубенської організації Просвіта (Довідка про впровадження № 9 від 16.01.2001 р.)

Підсумки дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у наукових публікаціях автора, 2 статті у фахових збірниках, 3 статті у фахових журналах, а також у навчальному посібнику.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (249 назв.) і додатків. Повний обсяг дисертації - 201 сторінка, основного тексту – 166 сторінок, список використаної літератури - 17 сторінок, додатків – 18 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми та ступінь її дослідження, визначено територіальні і хронологічні межі дослідження, проаналізовано його історіографію та джерельну базу, визначено об’єкт, предмет, мету, завдання, методологічну основу, наукову новизну, практичне значення дослідження, наведено відомості про апробацію та структуру дисертації.

У першому розділі “Загальна характеристика розвитку освіти на Волині” аналізуються соціально-історичні та культурологічні умови, які детермінували розвиток освіти у регіоні; визначаються загальні тенденції розвитку освіти Волині. У роботі зазначається, що Волинь – значна частина виняткового своєю історією та традиціями регіону – Правобережної України, яку відомий історик М.Костомаров називав “найісторичнішою і найглибшою українською країною”. Найхарактернішими рисами

Волинського краю як адміністративної одиниці були його глибока провінційність у всі часи існування, перманентна підпорядкованість різним за культурними, економічними та політичними рівнями урядам — литовському, польському, російському, незмінна прикордонність за будь-якого адміністративного поділу, незначна народонаселеність, розмаїття національного та релігійного компонентів.

З'ясовано, що Волинь у своєму історичному розвитку пережила ряд драматичних періодів, які стали наслідком зіткнення двох течій: з одного боку — східного, православно-українського світу, з іншого — західного, католицько-польського та протестансько-німецького.

На основі аналізу історико-педагогічної літератури доведено, що становлення і розвиток освіти Волині відбувався під впливом двох історичних подій: Люблінської і Берестейської уній. Співставлено погляди на ці події, висловлені М.Грушевським, М.Максимовичем, Я.Лавриченком, М.Іванішевим та іншими.

Як вважають О.Митрат і Герус, саме Волинь була тим “пробним полем”, на якому започаткувалось ополячення українського народу. Саме тут і започатковується протидія польським утискам, зароджувалася національна ідея, яка нерідко визначала характер і особливості розвитку освіти на Волині. Встановлено, що найсприятливіші умови для започаткування національно-орієнтованої освітньої системи Волині склалися в XVI-XVII ст. У цей період створюється система національно-культурних осередків і центрів, з'являється ряд освітніх пам'яток, які засвідчували високий рівень розвитку українства у визначеному регіоні України. У зв'язку з цим розкривається роль Пересопницького, Почаївського, Дерманського, Дубенського, Крем'янецького, Корецького монастирів. Визначено місце і роль Острозької академії і Луцької братської школи у розвитку національно-орієнтованої освітньої системи Волині. Але в силу відомих суспільно-політичних процесів, які відбувалися на Волині, національно-культурний розвиток поступово почав згасати. Українці на території Волині у XVIII-XIX ст. зазнавали подвійного гніту — як польського, так і російського. Впродовж віків Польщі і Росії вдалося відірвати українську суспільну еліту від простого народу. Політичне і ідеологічне протиборство між Варшавою і Москвою засвідчило, що Волинь вступила в нову фазу історичного і культурно-освітнього розвитку.

Про цей період І.Левкович писав: “Російський уряд правив поляками, а поляки українцями”. Росія свідомо зберігала польський вплив на Волині, аби протистояти відродженню національної свідомості українців. В цей період, завдяки ініціативам польських діячів А.Чарторийського, Т. Чацького і Г. Коллонтая, на Волині зростає кількість освітніх закладів. Ситуація змінилася лише після польського повстання 1831 року. Польський вплив на освітню справу у регіоні поступово змінюється на російський.

Більшість середніх шкіл переформовано в російські гімназії. Зокрема, у Кременці було закрито польський лицей, замість якого у Києві заснували університет Святого Володимира. Учителів-поляків звільняли з посад, а на їх місця призначали учителів-росіян, або українців із Лівобережної України.

XIX ст. в історії польського шкільництва на Волині виявилось найдраматичнішим етапом. За роки свого існування польські шкільні традиції пройшли шлях від свого розквіту до ледь не повного забуття. З другої половини XIX століття встановлюється повна гегемонія російської культури на всій території Волинської губернії. Закриття освітніх закладів на Волині не могло не вплинути на загальний стан освіти. Статистичні дані того періоду свідчать про те, що в культурному відношенні Волинь була однією з найвідсталіших губерній України. На основі літературних джерел зроблено порівняльний аналіз стану розвитку шкільництва у Волинській та інших губерніях Російської імперії. Зокрема, за кількістю шкіл усіх типів та за кількістю учнів вона посідала останнє місце, а за кількістю письменного населення – п'яте.

На основі аналізу джерельної бази встановлено, що перші позитивні зрушення в галузі освіти на Волині з'явилися лише у кінці XIX – поч. XX ст. Зокрема, в цей період заснуються Острозька і Житомирська семінарії, в яких готували вчителів початкових класів. Педагогічну освіту давали також дворічні курси, створені при Житомирському двокласному училищі у 1903 році та Рівненському другому вищому початковому училищі в 1919 році. Визначено й обгрунтовано, що всі навчальні заклади, які діяли на території Волинської губернії в кінці XIX століття, можна розділити на 3 групи:

- 1) заклади із середньо-освітнім курсом;
- 2) заклади з програмою меншою, ніж в середніх навчальних закладах;
- 3) училища з нижчим освітнім курсом.

Вищих навчальних закладів на Волині не було. Гімназії все більше перетворювались у заклади для привілейованих класів. Аналіз архівних джерел, педагогічної літератури, періодичних видань дозволяє стверджувати, що частково національно-освітня проблема на Волині була реалізована наприкінці 1915 року, коли австрійсько-німецькі війська окупували Західну Волинь. В цей період створюється окрема територіально-адміністративна одиниця – так званий Волинський округ з центром у Володимирі. Одночасно з'явилися і перші українські школи. В перші роки (1916-1917) на Волині було відкрито близько сотні українських приватних так званих “просвітянських шкіл” у містах і містечках: Володимирі, Устилузі, Порицьку, Ковелі та інших. Зокрема, у Володимирі було організовано 43 українські школи. Серед них найбільш відомою була чотирикласна приватна школа імені Тараса Шевченка, організована комісаріатом на чолі з чотарем Січових Стрільців Миколою Саєвичем у

1916 році. Позитивну роль в організації українських шкіл на Волині відіграла Українська шкільна Окружна рада, яка особливу увагу приділяла організації і вдосконаленню навчально-виховного процесу. Українська Окружна шкільна рада вивчала досвід організації народних шкіл за рубежем, зокрема в освітніх системах Англії і Німеччини, та рекомендувала його для впровадження. Помітний слід у культурно-освітньому відродженні Волині в роки Першої світової війни залишили Українські Січові Стрільці.

В 1916 році на Волині стрільцями було засновано 46 сільських шкіл, в яких навчалось понад вісімсот селянських дітей. Всього до літа 1916 року було відкрито понад 50 початкових і дві семикласні школи. Серед учителів було десять місцевих жителів. Поміж них відомий в майбутньому історик-красзнавець, професор Олександр Цинкаловський, який народився у 1898 році в місті Володимирі-Волинському.

У розділі зазначається, що значні зрушення в галузі освіти на Волині відбулися у часи незалежності України. Центральна Рада заклала основи для української національної школи. По всій території Волинського краю, зокрема в Луцьку, Рівному, Володимирі, Дубні, Кременці, Острозі та інших містах, почали працювати українські гімназії й народні школи. Становлення і розвиток національно-освітніх пріоритетів значною мірою пов'язані з діяльністю Волинської “Просвіти”.

У другому розділі “Діяльність духовенства в галузі освіти” розкривається роль духовенства у контексті загальної освітньої діяльності Волині; висвітлюється організаційно-методичні та змістові особливості волинської духовної семінарії, аналізується досвід організації навчально-виховного процесу в церковно-парафіяльних школах Волині.

У дисертаційному дослідженні зазначається, що культурно-освітній розвиток, який відбувався на Волині, пов'язаний з діяльністю родин священників Кульчинських, Шумовських, Рафальських, Хойнацьких, Річинських та інших. На думку отця Юрія Шумовського, наше старе духовенство віддавало ідейно всі свої сили, знання і турботи для душпастирської праці в парафії. Воно було освічене теологічно, виховано духовно і релігійно, і, несучи хрест своїх обов'язків, було для парафіян справжнім духовним опікуном, несло для людей культурно-освітню працю, медичну поміч та правничу пораду. Одним з таких душпастирів на Волині був отець Федір Шумовський. Окрім душпастирської діяльності, він виконував обов'язки “спостерігача та ревізора” приходських шкіл Дубенського повіту. Історія Волині, її духовно-освітній розвиток впродовж XIX століття був пов'язаний з релігійною і просвітницькою діяльністю родини Рафальських. Одним з найстаріших її представників був Григорій Антонович – видатний церковний діяч, просвітителі і педагог. Поширенню просвітництва на Волині у другій

половині XIX століття особливо сприяли архієреї Почаївської лаври: отець Палладій, отець Арсеній та інші. Тривалий час Волинське духовенство поширювало грамотність серед населення через свої церковні організації — братства.

Духovenство з особливою турботою ставилось до проблем жіночої освіти. Його зусиллями було засновано і відкрито цілий ряд духовно-освітніх закладів: Волинська духовна семінарія, жіноче епархіальне училище, церковні братства та інші.

Центром підготовки діячів для церкви, суспільства і держави була Волинська духовна семінарія. Заслуговує на увагу досвід організації навчального процесу у Волинській духовній семінарії. Різноманітність предметів, яка викладалася в семінарії, створювала інтелектуальну і духовну атмосферу, що розповсюджувалась далеко за її межами. Духовно-освітні знання, які отримували випускники Волинської семінарії, дозволяли їм продовжувати навчання у вищих духовних закладах Російської імперії. Семінаристи-волинці, отримавши середню духовну освіту, найчастіше здобували вищу освіту в Київській духовній академії. Впродовж тривалого часу Київську академію очолювали як ректори, так і інспектори, переважно вихідці із Волині: В. Чехович, С. Малеванський, Д. Ковальницький, В. Богдашевський та інші. Саме тут виявилися здібності А.Хойнацького, який характеризувався як учень дуже хороших здібностей і успіхів.

У розділі підкреслюється, що найбільш поширеним педагогічним явищем, яке сприяло розповсюдженню елементарної освіти у Волинській губернії, були церковно-парафіяльні школи. Враховуючи те, що освіта у Волинській губернії майже до другої половини XIX ст. розвивалася в умовах відсутності середніх і вищих навчальних закладів, діяльність церковно-приходських шкіл відіграла на той час особливу роль, насамперед в напрямку ліквідації масової неграмотності серед простого люду. За період своєї діяльності церковно-парафіяльні школи набули певного досвіду в організації навчально-виховного процесу. Духovenством, яке опікувалось церковно-парафіяльними школами, було визначено основну мету їхньої діяльності, розроблено ряд практично-методичних порад, які стосуються навчально-виховного процесу. На думку духовенства, основна мета виховання у церковно-парафіяльних школах повинна бути спрямована на те, щоб усі діти в майбутньому були хорошими християнами, громадянами, хорошими чоловіками і жінками, добрими батьками своїх дітей. Головне завдання школи полягало в тому, щоб виховати в учнів любов до Бога, до ближнього, правдивість, ширість, повагу до батьків, любов до праці. Зрозуміло, що на той час церковно-парафіяльна школа не могла вже на належному рівні розв'язувати освітню проблему у Волинській губернії. Але для простого християнського народу вона була близька, зрозуміла і необхідна, незважаючи на те, що з часом втрачала свій давній

характер, поступово переставала бути народною, загальною для всього приходу, набуваючи соціального призначення. Грамотність ставала надбанням для небагатьох людей. Але в будь-якому випадку, завдяки цій школі, хоч декілька людей були охоронцями грамотності серед свого народу.

Незважаючи на те, що значна частина духовних навчальних закладів знаходились під впливом різних релігійних течій, всі вони тією чи іншою мірою сприяли поширенню освіти на Волині і утвердженню християнських цінностей серед населення. Але найбільшою заслугою духовенства було те, що своєю діяльністю воно заклало основи для становлення і розвитку релігійно-моральної педагогіки.

Розділ представлений таблицями, які свідчать про кількісні і якісні показники духовно-освітніх закладів Волині.

У третьому розділі “Особливості розвитку світської середньої освіти” з’ясовано національно-освітні пріоритети діяльності громадських діячів і освітян Волині; проаналізовано особливості педагогічного процесу середніх загальноосвітніх закладів; визначено стан і особливості жіночої освіти.

Результати даного дослідження свідчать про те, що розвиток освіти і шкільної справи XIX — поч. XX ст. на Волині відбувався за активної участі А.Чарторийського, Т.Чацького, Г.Коллонтая, А.Яблоновського, князів Любомирських, М.Костомарова, Д.Блудова, М.Теодоровича, М.Петрова, Лесі Українки та ін.

Аналіз опрацьованої літератури дозволяє нам виявити різні точки зору, які стосуються діяльності польських діячів: А.Чарторийського, Т.Чацького і Г.Коллонтая (В.Пероговський, П.Батюшков, М.Влади-мирський-Буданов, Д.Дорошенко, В.Шульгін, Г.Магнер та ін.).

Оцінюючи діяльність Д.Блудова на ниві освіти, необхідно зазначити, що вона була продиктована активними діями польських реформаторів. Всі освітянські зміни, які ініціював Д.Блудов на Волині, були спрямовані на утвердження російської культури і православ`я.

У розділі зазначається, що сподвижники української культури і освіти мушили відстоювати право на свою власну культуру в умовах запеклої конкуренції двох ідеологій – російської і польської.

Як свідчать результати дослідження, позитивні зміни в освіті XIX — поч. XX ст. певною мірою пов’язані з діяльністю гімназій та реальних училищ. На основі опрацьованих архівних, краєзнавчих матеріалів, а також історико педагогічної літератури, проаналізовано діяльність навчальних закладів у регіоні. Зокрема, у дослідженні підкреслюється, що в першій половині XIX ст. середня освіта на Волині була представлена лише Кременецькою гімназією. В історії Волині це був другий після

Острозької академії навчальний заклад, який характеризувався високим рівнем організації навчально-виховного процесу.

Аналіз суспільно-історичних подій свідчить про те, що саме на противагу Кременецькій гімназії впродовж XIX ст. на Волині засновується ціла мережа гімназій та реальних училищ, зокрема, в Житомирі, Рівному, Острозі, Луцьку та інших містах і містечках. У дисертації наведені дані, які характеризують діяльність Житомирської 1-ої чоловічої гімназії та Рівненського реального училища, які, на нашу думку, найбільш повно розкривають дидактично-виховні особливості функціонування середніх закладів Волині.

У розділі підкреслюється, що Житомирська 1-ша чоловіча гімназія вважається найдавнішим середнім навчальним закладом не тільки міста і губернії, а й усього східно-західного краю і навчального округу. На основі аналізу архівних матеріалів з'ясовано, що Житомирську 1-шу чоловічу гімназію впродовж XIX століття закінчили ряд відомих українських і польських вчених, письменників, журналістів, істориків: В.Ігнатович-Завилевський, П.Тутковський, Л.Совинський, Ф. Карвовський, М. Корчинський та інші.

У розділі аналізуються Основні положення побудови загально-освітньої середньої школи і конспект навчальних планів, які регламентували діяльність всіх типів навчальних закладів.

Констатується, що жіноча освіта в Україні і, зокрема, на Волині — одна із найменш досліджених проблем в історико-педагогічній науці. Заснування жіночих навчальних закладів у другій половині XIX — поч. XX ст. є одним із позитивних моментів у розвитку освіти на Волині. Найбільш помітно з точки зору організації навчально-виховного процесу на той період виділялись: Острозьке жіноче училище графа Д.М.Блудова, Волинське єпархіальне жіноче училище, Маріїнська жіноча гімназія і Володимир-Волинські жіночі педагогічні курси.

Особливої уваги заслуговує діяльність Волинського єпархіального жіночого училища. Аналіз навчальних предметів і методика їх викладання у цьому освітньому закладі свідчить про те, що його випускниці отримували на той час досить високий рівень підготовки. Становленню і розвитку жіночої освіти сприяли Володимир-Волинські педагогічні курси, учасниці яких мали можливість не тільки удосконалювати свій педагогічний і методичний потенціал, а й збагатити себе духовно.

Дослідження показало, що розвиток освіти на Волині відбувався в складних, суспільно-історичних і національних умовах, які визначали зміст педагогічної думки і характер діяльності навчально-виховних закладів.

ВИСНОВКИ

Системний аналіз суспільно-історичних та культурологічних факторів, що детермінували розвиток освіти Волині, дав можливість вперше на альтернативній основі визначити основні тенденції динаміки цього суперечливого історико-педагогічного пошуку на регіональному рівні.

1. Характерною особливістю історії освіти Волині є те, що тут вперше в Україні були створені умови для розвитку національної освітньої системи (виникнення братських шкіл, організація Острозької слов'яно-греко-латинської школи, пізніше Академії – визначного освітнього центру Східної Європи). Поряд з цим складні соціально-історичні події, політичні та культурологічні зміни негативно позначилися на розвитку освіти регіону, його національно-культурних характеристиках:

- у другій половині XIX століття освіта Волині перебувала у найскладнішому становищі у порівнянні з іншими регіонами. За кількістю шкіл, а також учнів на 100 душ населення Волинь займала останнє місце в Україні;
- серед навчальних закладів переважали такі, які давали нижчий освітній рівень – їх було 3139; з програмою нижче середнього рівня діяло 50 навчальних закладів, а інші 10 забезпечували середній освітній курс;
- динаміка зростання навчальних закладів на початку XX століття була досить повільною. Впродовж 1900-1913 рр. кількість установ освіти збільшилася лише на 321 одиницю і становила 2665 навчальних закладів;
- століття національного гніту (пропольська гегемонія в управлінні освітніми закладами, російсько-польська боротьба за панування у сфері освіти, інтенсивна русифікація волинського шкільництва) призвели до ліквідації власне української освітньої системи. У другій половині XIX століття на Волині не існувало жодної української школи. За переписом 1897 року освіту російською мовою отримали 73,1 % населення від загальної кількості грамотних, 26,9% - чеською, польською, німецькою мовами. Перші українські школи з'являються лише у 1915-1917 рр., що пов'язано із соціально-політичними змінами у регіоні.

2. Вперше на основі широкого використання архівних та мало відомих літературних джерел визначено вплив духовенства на становлення національної духовно-освітньої культури на Волині, який здійснювався різнопланово в умовах полікультурності регіону:

- дослідженням встановлено, що це пов'язано із релігійно-культурною освітянською діяльністю представників відомих на Волині родин священників Кульчинських, Шумовських, Рафальських, Хойнацьких, Річинських та багатьох інших. Їх життя було

родинно-побутовим, як і життя волинського священства. Тут міцно зберігалися українські традиції - церковні та народні;

- новим є виявлення та обґрунтування національно-освітніх традицій, які склалися під впливом діяльності монастирів: Почаївського, Пересопницького, Дерманського, Корецького, Кременецького, Дубенського, Володимирського, Зимненського та інших;

- у визначений період, продовжуючи столітні традиції, Волинське духовенство поширювало грамотність серед населення через свої церковні братства (Острозьке Кирило-Мефодіївське, Володимир-Волинське Свято-Володимирське, Житомирське Свято-Володимир-Василіївське, Острозьке імені князів Острозьких);

- значним був вплив духовенства на розвиток освіти на Волині через діяльність церковно-парафіяльних шкіл, які засновувалися переважно при церковних парафіях і були основними навчальними закладами для дітей простого народу;

- вивчення архівних матеріалів засвідчує, що при організації навчально-виховного процесу у церковно-парафіяльних школах враховувалися основні постулати таких світських наук, як педагогіка і психологія. Методичні поради базувалися на врахуванні здібностей дітей, особливостей їх мислення, мови, уваги, пам'яті, ставлення до навчання. Зміст освіти складали такі предмети: Закон Божий, арифметика, російська мова, каліграфія, церковно-слов'янська мова, церковний спів. Широко застосовували як наочні, так і словесні методи навчання. Таким чином у змісті освіти та викладанні закладалась основа для інтеграції духовно-моральних і загальноосвітніх знань. Однак її реалізація обмежувалася низькою якістю складу викладачів (в кінці XIX століття учительське звання мали лише 340 осіб із 1237), а також нерівномірним розподілом церковно-парафіяльних шкіл по повітах губернії;

- досить високий рівень загальної церковно-гуманітарної освіти давала Волинська духовна семінарія. Тут викладалися класичні мови, проводилися літературно-музичні заходи, діяв гурток з історії рідного краю. Випускники семінарії найчастіше продовжували навчання у Київській Духовній Академії, окремі з них ставали авторами наукових праць з філософії, логіки, психології (Орест Новицький, Йосип Міхневич); з 1883 по 1920 рік ректорами Київської Духовної Академії були волинці – єпископи Сільвестр Малеванський, Дмитро Ковальницький, Василь Богдашевський;

- дослідження підтвердило припущення про те, що в умовах поліконфесійності Волині духовенство сприяло поширенню освіти, утвердженню християнських духовних цінностей, закладенню основи для створення релігійної педагогіки на засадах добра і моралі, впливало на зміст світської шкільної освіти.

3. Альтернативний підхід до аналізу історико-педагогічних процесів забезпечив об'єктивне висвітлення характеру світської освіти на Волині, розкриття її національних пріоритетів, пов'язаних з діяльністю громадських діячів та освітян:

- персоніфіковане вивчення подвижницької діяльності відомих українських, польських, російських діячів дало можливість розкрити їх роль у розвитку освітніх традицій на Волині;
- позитивні зміни в освіті значною мірою пов'язані з діяльністю гімназій та реальних училищ, які забезпечували середньоосвітній курс навчання;
- динаміка зростання зазначених закладів характеризується такими цифрами: у 1819 році середня освіта на Волині була представлена лише Кременецькою гімназією, тоді як у другій половині XIX – початок XX століття середню освіту забезпечували 26 навчальних закладів;
- у змісті гімназійної освіти вагоме місце займали предмети гуманітарного циклу, перш за все передбачалося вивчення класичних, іноземних та російської мов. Особлива увага зверталася на удосконалення методики викладання окремих предметів. Пріоритетними напрямками організації навчально-виховного процесу були питання релігійно-морального виховання. Однак освіту у зазначених типах навчальних закладів одержувала незначна кількість молоді Волині, вона не забезпечувала потребу українців в отриманні освіти рідною мовою;
- волинська освіта пов'язана з діяльністю жіночих навчальних закладів. Зокрема, в дисертаційному дослідженні зазначається, що жіноча освіта в Україні – одна із найменш досліджених проблем в історико-педагогічній науці.

4. Розглянута нами тема не вирішує всіх аспектів даної проблеми. До основних питань, що потребують подальшого вивчення, ми відносимо: роль духовенства і церкви у розвитку освіти в Україні; стан і особливості розвитку жіночої освіти в Україні.

Основні положення дисертації відображено у таких публікаціях:

1. Омельчук В.В. Започаткування національно-орієнтованої освітньої традиції Волині.// Наука і сучасність. Зб. наук. праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.- К., 1999.- Випуск 2. Ч.4. (педагогічні науки) - С.84-92.
2. Омельчук В.В. Духовенство й освіта Волинського краю.// Нова педагогічна думка.- 2000.- №1.- С. 127-131.
3. Омельчук В.В. Сподвижники культурно-освітніх ініціатив на Волині.// Нова педагогічна думка.- 2000.- №2.- С. 111-115.
4. Омельчук В.В. Дидактично-виховні особливості функціонування середніх загальноосвітніх закладів Волині XIX ст.// Збірник наукових праць. “Оновлення змісту,

форм та методів навчання і виховання в закладах освіти”. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск — 10, 2000.- С. 9-12.

5. Омельчук В.В. Організаційно-методичні та змістові особливості Волинської духовної семінарії // Рідна школа – 2001. - №4. – С. 29-31.

6. Омельчук В.В. Роль духовних відомств і закладів в напрямку поширення освіти у Волинському краї.// Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю з дня відкриття в м.Мукачеві учительської семінарії.- Ужгород, 1995.- С.26-28.

7. Омельчук В.В. Духовно-освітні традиції Волинського краю. - Рівне, 2000 – 110с. (навчальний посібник).

АНОТАЦІЇ

Омельчук В.В. Розвиток освіти на Волині (друга половина XIX — початок XX століття). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 — загальна педагогіка та історія педагогіки. - Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова,- Київ, 2002.

Дисертація присвячена історико-педагогічному аналізу і розвитку освіти на Волині другої половини XIX — початку XX століття. У роботі проаналізовано, соціально-економічні, суспільно-політичні та національно-культурні передумови розвитку освіти Волині другої половини XIX – початку XX століття; визначено роль і місце волинського духовенства в галузі освіти; аналізується просвітницька діяльність Г.Рафальського, Л.Рафальського, Ф.Кульчинського, Ю.Шумовського, Ф.Шумовського, А.Хойнацького, А.Річинського; розкрита діяльність духовно-освітніх закладів; визначено національно-освітні пріоритети Волині; проаналізовано педагогічну діяльність культурно-освітніх діячів: А.Чарторийського, Т.Чацького, Г.Коллонтая, А.Яблоновського, князів Любомирських, М.Костомарова, Д.Блудова, М.Теодоровича, М.Петрова, Лесі Українки; висвітлено педагогічні особливості функціонування середніх закладів; показано стан і особливості жіночої освіти. У процесі дослідження суттєво доповнено картину розвитку волинського шкільництва зазначеного періоду. Основні результати положення і висновки дослідження можуть бути використані при викладанні педагогіки, історії педагогіки України, краєзнавства, а також у процесі підготовки підручників і методичних посібників.

Ключові слова: Волинь, освіта, розвиток, духовенство, гімназія, навчально-виховний процес, національна освіта, семінарія, церковно-парафіяльні школи.

Омельчук В.В. Развитие образования на Волыни (вторая пол. XIX — нач. XX в.в.). - Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01. - общая педагогика и история педагогики. - Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова.- Киев, 2002.

Диссертация посвящена историко-педагогическому анализу развития образования на Волыни второй половины XIX – нач. XX ст.

Содержание работы состоит из следующих компонентов: введение, три раздела, выводы к каждому разделу, общие выводы, список основных источников, приложение.

Во введении обоснованы актуальность темы, территориальные и хронологические рамки, проанализированы источниковая и методологическая база, степень научной разработки проблемы, определены объект, предмет, цель и задачи исследования, указано на теоретическое и практическое значение, научную новизну его результатов, сведения об апробации основных положений работы.

В первом разделе “Общая характеристика развития образования на Волыни” определён комплекс объективных и субъективных факторов (политических, юридических, экономических, социальных, общекультурных, географических, национальных), которые детерминировали и определяли общие тенденции развития образования в регионе.

Анализ архивных источников позволяет утверждать, что частично национально-образовательная проблема на Волыни была реализована в конце 1915 года.

Доказано, что развитие образования на Волыни обусловлено конкретно-историческими условиями. Решающее влияние на динамику и тенденции развития образования в регионе оказывала политика царской России.

Во втором разделе “Деятельность духовенства Волыни в сфере образования” анализируется деятельность волынского духовенства в развитии образования среди населения Волыни. Рассматривается просветительная деятельность Г.Рафальского, Л.Рафальского, Ю.Шумовского, Ф.Шумовского, А.Хойнацкого, А.Ричинского. Особое внимание в работе уделено анализу учебно-воспитательного процесса в церковно-приходских школах и Волынской духовной семинарии.

В разделе подчеркивается, что духовенство особо способствовало становлению и развитию религиозно-моральной педагогики, утверждению христианских ценностей.

В третьем разделе “Особенности развития светского среднего образования” рассматривается общественно-педагогическая деятельность представителей

просветительных инициатив; конкретизируются учебно-воспитательные особенности деятельности средних учреждений и состояние женского образования на Волыни. В работе проанализирована деятельность А.Чарторийского, Т.Чацкого, Г.Коллонтая, А.Яблоновского, Н.Костомарова, Д.Блудова, Н.Теодоровича, Н.Петрова, Леси Украинки и других.

В исследовании проанализированы характерные особенности классического гимназического образования, изучены вопросы кадрового обеспечения, сопоставлены учебные планы и программы.

Анализируется организация учебно-воспитательного процесса у Житомирской и Ровенской гимназиях.

Рассматривается проблема развития женского образования на Волыни. Особую роль в развитии женского образования сыграли Волынское епархиальное женское училище и Владимир-Волынские педагогические курсы.

В выводах обоснованы основополагающие результаты исследования. Кроме выводов, в диссертации сформулированы рекомендации для последующих историко-педагогических исследований. Основные результаты, положения и выводы исследования могут быть использованы в процессе преподавания общей педагогики, истории педагогики Украины, для подготовки учебников и пособий.

Ключевые слова: Волынь, просвещение, развитие, духовенство, гимназия, учебно-воспитательный процесс, национальное образование, семинария, церковно-приходская школа.

V.V.Omelchuk. “Development of Education in Volyn (the second half of the 19th — the beg. Of 20th cc.)” - Manuscript.

The thesis for gaining a research degree of candidate of education in speciality 13.00.01 — general pedagogy and history of pedagogy — National Dragomanov Pedagogical University — Kyiv, 2002.

The thesis is dedicated to historical-pedagogical analysis of the development of education in Volyn in the second half of the 19th — the beg. of the 20th cc. The work analyses, the social-economic, social and political and national-cultural preconditions of the development of education in the Volyn of the second half of the XIX – early XXth centuries; determines the role and place of the Volyn clergy in the field of education; exposes the activities of ecclesiastic — educational establishments; defines the national-educational priorities of Volyn; analyses the pedagogical activities of cultural-educational public figures; throws light upon pedagogical

features of the functioning of general-educational establishments; shows the state and peculiarities of women's education.

In the course of research the picture of the development of Volyn schooling of the mentioned period has been essentially supplemented. The main results theses and conclusions can be used in teaching pedagogics, history of pedagogics of Ukraine, study of local lore as well as in the process of preparing manuals and methodical handbooks.

Key words: Volyn, education, development, clergy, gymnasium, teaching and educational process, national education, seminary, parish school.